

MARKO MARULIĆ I DUHOVNA GIBANJA U DOBA RESTAURACIJE

(16/17. STOLJEĆE)

Franjo Šanjek

Pod sveprisutnim autoritetom pape i intelektualnim vodstvom Pariškog sveučilišta, zbratimljen latinskim jezikom i rimskokršćanskom civilizacijom, Zapad se u 13. stoljeću doima solidnom institucijom.

Unatoč činjenici da su mnogi tom naoko vrlo solidnom društveno (-feudalnom) sustavu proricali dug život, već na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće ovaj će hijerarhijski i doktrinarni sklad doživjeti prve ozbiljne potrebe koji su doveli u pitanje njegovu intelektualnu utemeljenost i zaprijetili konačnim rasapom.

Za pontifikata Bonifacija VIII (1294—1303) papinstvo gubi teško stečeni ugled neprijepornog arbitra u evropskoj politici, a protiv Pariškog sveučilišta, aristotelo-tomističkog svjetonazora i poimanja znatnosti ustaje Oxford s Rogerom Baconom (1214—1292), koji pozitivnom metodom pokušava uskladiti mističko iskustvo i znanstveno-kritički duh. Baconovu zemljaku Vilimu Occamu (umro 1349/50) pripisuju u zasluge laicizaciju skolastičkog načina mišljenja, a samim tim i liberalizaciju na području književnosti, politike i društva kao takvog.

Kontemplativna duhovnost magistra Eckharta (1260—1327), namijenjena određenoj eliti koja, uz naklonost prema duhovnom, posjeduje i solidnu intelektualnu izobrazbu, ne odgovara običnom čovjeku i

kršćaninu, koji nalazi malo koristi u apstraktnim meditacijama o rađanju Božje Riječi u ljudskoj duši.

Laički učitelji, koji izgrađuju jednostavniji sustav duhovnosti, dostupan i manje obrazovanima, prozvat će svoj pokret *devotio moderna*.¹

Nastao potkraj 14. stoljeća u Nizozemskoj, pokret *moderne pobožnosti* se vrlo brzo proširio na susjednu Francusku i Njemačku, a preko Apeninskog poluotoka dolazi i u naše krajeve.

Utemeljitelj pokreta Gerd Groote (1340—1384) iz Deventera zajedno s prijateljem Florentom Radewijnsom osniva *Braču zajedničkog života*, organizirano laičko bratstvo koje prakticira duhovnost utemeljenu na Evanđelju i kršćanskim klasicima, koje oni marljivo prevode i čitaju na narodnom jeziku.

Značajno je da članovi bratstva nastavljaju i dalje svoj profesionalni rad, posebno oni pojedinci koji sudjeluju u proizvodnji knjige: pergamenari, proizvođači papira, sitnoslikari, kopisti itd. Kad je Radewijns 1391. godine otvorio prvu školu, namijenjenu laičkom i duhovnom odgoju siromašne omladine, bio je to početak naglog uspona Braće zajedničkog života i pokreta *devotio moderna* širom Evrope.

Mnoga bratstva imaju vlastite skriptorije, koji su istovremeno siguran izvor prihoda za zajednicu i vrlo efikasna tehnika u vježbanju u sabranosti. Za osobnu i zajedničku meditaciju prepisivači (kopisti) sastavljaju tzv. *rapiaria*, izbore mudrih izreka u kojima prevladavaju citati iz Biblije i djela Aurelija Augustina, Bernarda iz Clairvauxa, Ivana Fidanze (sv. Bonaventura) i drugih. Najpoznatije djelo ove vrste je *Nasljeduj Krista* (De imitatione Christi) Tome od Kempena, poznatijeg pod latiniziranim imenom Thomas a Kempis, kojim *devotio moderna* prodire i među najkultiviranije pojedince. O njegovom značenju u nas govore mnoge sačuvane inkunabule kao i Marulićev prijevod iz 1500: *Od naslidovanja Isukarstova*.

MARULIĆ I »DEVOTIO MODERNA«

Modernom pobožnošću u Hrvatskoj najprije se oduševljavaju preteče humanizma, koji su se s idejama pokreta upoznali tijekom studija u susjednoj Italiji. Prvi predstavnik pokreta *devotio moderna* u našim krajevima nesumnjivo je Istranin Petar Pavao Vergerije Stariji

(1370—1444), koji u svojem *Govoru za obnovu i jedinstvo u Crkvi* i raspravi *O plemenitom vladanju i slobodnim studijima u mladosti* preporuča vježbanje u krepostima, samodisciplinu i umjerenu askezu. Sličnim problemima bavi se i Vergerijev učenik i prijatelj Ivan Vitez od Sredne (1400—1472) koji ističe osobni integritet (čast) kao neophodnu komponentu za postizavanje duševne ravnoteže.²

Temeljne odrednice pokreta *devotio moderna* ipak su najjasnije izražene u djelima »oca hrvatske književnosti«. Ne samo hrvatskom redakcijom spisa *De imitatione Christi* Tome od Kempisa, pogrešno pripisanog kancelaru Pariškog sveučilišta Ivanu Gersonu,³ Marulić se i drugim svojim djelima, latinskim i hrvatskim, zalagao za ideje pokreta i postao jedan od nosilaca programa evropske laičke duhovnosti u doba humanizma i inspirator duhovne obnove Zapada u doba katoličke restauracije (16/17. st.).

De institutione bene beateque vivendi per exempla sanctorum (1506) smatra se najdotjeranijim Marulićevim djelom spomenute orijentacije. Izvorno sastavljen na latinskom, spis je u 16. i 17. stoljeću preveden na nekoliko evropskih jezika: talijanski, njemački, francuski, španjolski, portugalski i češki.⁴ U vrijeme katoličke restauracije pretiskan je više od četrdeset puta, u najvažnijim tiskarskim centrima tadašnje Evrope, ali je na integralnu hrvatsku verziju trebalo čekati sve do nedavne 1986. godine.⁵

Ovaj svojevrsni knjiški bestseler otkriva nam da je Marulić izvrstan poznavalac ne samo Biblije i klasika kršćanske starine nego i duhovnih pisaca skolastičke epohe i svoga vremena, posebno djela Bernarda iz Clairvauxa i Bonaventure koje, vidjeli smo, i drugi autori pokreta *devotio moderna* (Erazmo Roterdamski) neobično cijene i rado prepisuju. Pun osjećaja za duhovna kretanja vremena u kojem je živio, Marulić svoja literarna nadahnuća, kako piše prof. Drago Šimundža, stavlja u »službu etičkih doumljivanja i praktičnih uputa u skladu sa svojim osnovnim teološkim polazištima i religiozno-moralnim shvaćanjima.«⁶

HUMANIST ERAZMOVOG ZNAČAJA

Prenaglašenim isticanjem religiozno-teološke komponente, kako u Marulićevom životu tako i u njegovim djelima, nerijetko se zaboravlja da je on prije svega »humanist, ljubitelj antike i oduševljeni renesansni stvaralac« ... čija djela »ulaze u povijest (novog) razdoblja povijesti.«⁷

Kao i nešto mlađi Erazmo iz Rotterdama (1469—1536), s kojim ga se u zadnje vrijeme sve češće uspoređuje, Marko Marulić je kao humanist, vrlo dobar poznavalac intelektualnih prilika svoga i vizionar modernog vremena ostavio neizbrisiv pečat na svoje suvremenike i bio jedan od inspiratora duhovnih zbivanja u ono prijelomno doba evropske povijesti.

I Marulić, kao i Erazmo, duguje svoj duhovni odgoj pokretu *devotio moderna*, s čijim se aspiracijama naš Marul upoznao za studija u Padovi, a Lutalac iz Rotterdama (Erasmus, Homo viator) u školi Braće zajedničkog života u Deventeru (Nizozemska).⁸ Obojici je zajednička ljubav prema kulturi i humanistički interes za istinom, koju obojica otkrivaju u grčko-rimskom stvaralaštvu, svijetu Biblije, kršćanskim klasicima i srednjovjekovnim misliocima augustinovsko-platonističkog usmjerenja.

Marulova latinska djela pisana su dotjeranom latinštinom i ugodnim stilom, što ne sprečava »oca hrvatske književnosti« da Erazmu, »prvaku svih humanista«, velikodušno prizna prvenstvo u krasnorječju, ljepoti profinjenog izražavanja i učenosti, kao što to i sam naglašava u posveti svog *Herkula* novoizabranom skradinskom biskupu i prijatelju Tomi Nigeru, koji mu je iz Italije donio dragocjene Erazmove spise.⁹

Djela Marka Marulića i Erazma Roterdamskog odišu iskonskom čovjekovom težnjom za mirom i slobodom, što ne smeta Erazmu, koji je 1521. objavio *Spis protiv rata*, da samo dvanaest godina kasnije (1533) pozove u rat protiv Turaka, »koji se pobjednički približuju srcu Evrope isključivo zbog nesloge kršćana« (*Parafraza na Psalam 83*). Humanist iz Splita se istom tematikom bavi u nekoliko svojih spisa. U travnju 1522. posebnom predstavkom apelira na papu Hadrijana VI, Nizozemca Adriena Florenta iz Utrechta, u prilog jedinstva i mira svih kršćana a u nadi da se poradi na dogovoru o ujedinjenju snaga koje će njegovu domovinu Hrvatsku i cijelu Evropu osloboditi od turske opasnosti jer, ističe Marul, »zajedničku opasnost treba odbiti zajedničkim oružjem«.¹⁰

Nije poznato da bi se Marulić i Erazmo osim preko knjiga i osobno poznavali (Marul se vrlo pohvalno izražava o Erazmovim djelima: »Svaki put kad ih čitam, uviđam koliko mi toga nedostaje«!). Nije isključeno da su se dva velikana susrela u Padovi ili Veneciji gdje 1506/09. godine, pod vodstvom Alda Manuzia, Erazmo marljivo prouča-

va grčke klasike.¹¹ Naš ugledni humanist i »otac hrvatske književnosti« u Erazmu otkriva literarni genij najslavnijeg Dalmatinca, Jeronima iz Stridona. S druge strane, učenom Nizozemcu nisu nepoznati Hrvati, jer na temelju dragocjenih grčkih kodeksa, koje je Dubrovčanin Ivan Stojković donio iz Carigrada, gdje 1435/37. boravi kao predstavnik Baskog sabora, Erazmo sastavlja svoje biblijske *Komentare* i *Parafraze*.¹² Hrvati i Hrvatska poznati su mu i preko Korčulanina Jakova Baničevića (1466—1532) i osobne korespondencije sa Šibenčaninom Antunom Vrančićem (1504—1573).¹³

Marulićev i Erazmov humanizam imaju svoje filološko-teološke odrednice, jer se temelje na ljubavi prema klasičnom stvaralaštvu antike i kršćanskom poimanju ljudskog društva. U tom kontekstu, oni svoju literarnu aktivnost uzimaju kao preludij u proučavanju Svetog pisma koje čovjeku otkriva tajnu raspetog Krista, koji je palu ljudsku prirodu ponovno doveo u prvotni sklad i vodi je blaženstvu i sreći.¹⁴

Zanimljiva je usporedba Marulićevih spisa *De institutione, Evangelistarium* i *Quinquaginta parabolae* s vrlo cijenjenim Erazmovim djelom *Enchiridion militis christiani* (Priručnik kršćanskog viteza). U navedenim radovima i jedan i drugi iznose svoje stavove i osobna etičko-religiozna zapažanja gledom na čovjeka i društvo a u vidu moralne obnove i duhovnog napretka pojedinca i opće ljudske zajednice. Dok se u *De imitatione Christi* (1424—1427), najreprezentativnijem djelu pokreta *devotio moderna*, insistira na osobnom iskustvu u nasljedovanju Krista (odatle najvjerojatnije i naslov Marulovog prijevoda: *Od nasliedovanja Isukarstova*), humanist iz Splita kao i »prvak svih humanista« Erazmo gledaju u povijesnom Kristu učitelja mudrosti koji brojnom slušateljstvu uz prašne palestinske putove govori u prisposodobama uzetim iz svakodnevnog života. *De imitatione* upućuje kršćane prema Kalvariji, a autori *Enchiridiona* (Erazmo) i *Institucije* (Marulić) predlažu razmišljanje o Kristovu nauku iz Govora na gori. »Moderan« pristup Bibliji dvojice humanista inspiriran je motivima iz oltarnih retabla pobožne Nizozemske (Erazmo) i novozavjetnim prizorima reljefa Andrije Buvine na vratima splitske katedrale (Marulić).

Poput Erazma i naš Marul nemalo utječe na duhovna strujanja 16/17. stoljeća i to na prostoru od Pirinejskog poluotoka do Njemačke i Češke te od sjevernog Atlantika do obala Sredozemlja. Najprisutniji je bez sumnje u susjednoj Italiji, pa u Francuskoj i u zemljama uz rijeku Rajnu.

Marulićevoj popularnosti pridonosi i uspjeh isusovaca, čiji utemeljitelj Ignacije iz baskijskog gradića Loyole (1491—1556) u sustav duhovnosti Družbe Isusove ugrađuje temeljne odrednice pokreta *devotio moderna*. Njegova *Institucija* postaje svagdanje štivo u kojem članovi Družbe nalaze elemente za svoju duhovnu izgradnju.

Monumentalna *Bibliotheca missionum* dokaz je prisutnosti tog Marulovog djela u isusovačkim misijskim središtima na Dalekom istoku, od Indije do Kine i Japana. Više vjerodostojnih svjedoka poznaje primjerak kölnskog izdanja, objavljenog 1531. pod naslovom »Liber exemplorum«, koji je Franjo Ksaverski (1506—1552), uz Bibliju i brevijar, nosio na svojim dalekoazijskim putovanjima.¹⁵

Kada je tijekom druge polovice 16. stoljeća Marulova *Institucija* došla na popis zabranjenih knjiga koje je u duhu tridentske protuprotestantske teologije trebalo doktrinarno »pročistiti«, isusovci se nisu odrekli svog omiljenog autora, iako je vodstvo Družbe zatražilo da se »prius expugnantur, quae expungenda videbantur«, kao što to ističe isusovac Nadal u svojim *Instrukcijama* br. 61, objavljenim prije kraja 1577. godine.¹⁶ Štoviše, Petar Kanizije, jedan od stupova katoličke restauracije u njemačkim zemljama, pismom od 4. studenoga 1567. preporuča bavorskim katolicima »*Librum exemplorum* Maruli et eiusdem *Evangelistarium*«, kao vrlo korisne za duhovni nauk.¹⁷

MARULIČEV UTJECAJ NA ZAPADNOEVROPSKU DUHOVNOST 16/17. STOLJEĆA

Francuski katolicizam u doba restauracije (16/17. st.) bio je pod utjecajem mistika rajnsko-flamanske škole (Tauler, Suso), španjolskih učitelja duhovnosti (Luis iz Granade, Teresa de Ahumada) i predstavnika laičke duhovnosti pokreta *devotio moderna*. Ovoj zadnjoj skupini pripada i naš Marulić.

Tri su Marulove knjige pobudile pažnju Francuza. Navodimo ih prema naslovima iz francuskih bibliografskih izdanja: *De religione vendi institutione*, *Evangelistarium de fide, spe et caritate* i *Quinquaginta parabola*. U predgovoru prvom pariškom latinskom izdanju *Institucije* 1585. godine, iako je u Hurterovu *Nomenclatoru* (2/1361) istaknuto da je jedna latinska verzija ovog dijela tiskana u Parizu još 1513(!),¹⁸ izdavač naglašuje da se radi o »izvornoj i učenoj knjizi«.¹⁹

Sačuvani primjerci navedenih knjiga, uz poneku dragocjenu bilješku, dokaz su da je Marko Marulić poznat francuskim humanistima i da se njegovi spisi čitaju u intelektualnim krugovima i na društvenim sastancima, a posebno oni koji sadrže Marulićeve moralne sentencije o časti i dužnostima u svakodnevnom životu. Ugledu našeg humaniste u domovini René Descartesa pridonijeli su nesumnjivo već spominjani isusovci, u čijoj Družbi Marul slovi kao autoritet za inicijaciju u kontemplativni život.

Od Marulićevih latinskih djela na francuski su prevedeni *De institutione* i *Carmen de doctrina Domini nostri Jesu Christi*, spisi koji se u ono vrijeme potridentske obnove nekako najbolje uklapaju u duhovne aspiracije probuđenog katolicizma. Prevodilac *Institucije* na francuski Paul Dumont, koji osnovnu izobrazbu stiče u školi Braće zajedničkog života, nakon viših humanističkih studija u Louvainu i Parizu, vraća se u rodni Douai, gdje, uz službu tajnika gradskog vijeća, prevodi dijela Savonarole, Luisa iz Granade i drugih. Marulićevu prijevodu, tiskanom u Douaiu 1585. dao je naslov *Le thesor des faitz et dictz memorables des hommes saints et illustres du viel et nouveau Testament pour servir d'exemples à bien et saintement vivre* etc.

Osim *Institucije*, na francuski jezik prevedena je i *Carmen de doctrina Christi*, koju je Marulić objavio u dodatku prvom izdanju gore navedenog djela (1506). Francuski prevodilac Charles Dydier dao joj je naslov: *Enseignement de notre Seigneur Jesus-Christ. Le chrestien interroge, Jesus-Christ respond.*²⁰

Dumontov prijevod *Institucije* ima veliki odjek u javnosti, što potvrđuju i ponovljena izdanja 1595, 1599, 1604. i 1696, a izazvao je i određene lingvističko-doktrinarne polemike na koje aludira Pierre Bayle u svom *Povijesno-kritičkom rječniku* (1730) izražavajući svoje zaprepaštenje zbog prevodiočeve odveć slobodne interpretacije izvornog teksta. Bayle se poziva na prigovore isusovca Martina Antuna Del Rio (1551—1608), uglednog profesora sveučilišta u Grazu, koji prigovara francuskom ekonomistu i filozofu Jeanu Bodinu (1530—1596) zato što u knjizi *Methodus ad facilem historiam cognitionem* daje sucima pravo da se posluže čak i neistinom da predmnijevanog krivca dovedu do priznanja prave istine. Del Riou je poznato da je takav stav zastupao Splitsčanin Marko Marulić u svom djelu *De institutione*, ali da je takvo teološki neispravno učenje našeg humanista Paul Dumont preveo u

katolički ispravan stav u francuskoj redakciji spomenutog djela *Le thresor des faitz et dictz*.²¹

Poznata je činjenica da se ovakvom stanovištu Marulića usprotivila neoskolastička kazuistička moralka 16. stoljeća, pa se ovo najpoznatije Marulovo djelo zarana našlo na »popisu zabranjenih publikacija.« Istina je također da se *Institucija* ne nalazi na »Indexu« kakav zahtijevaju sudionici Tridentskog sabora od Svetog oficija i Kongregacije indeksa, nego u madridskom izdanju iz 1612. godine, uz napomenu: »Nisi repurgentur«, tj. dok se određena mjesta »ne pročiste« što ovakvoj zabrani daje više lokalno značenje. U prilog ovoj pretpostavci ide i inkvizitorski postupak protiv sienskog knjižara Antuna Marije Carolija, kojemu 1564. godine Inkvizicija predbacuje da je u svojoj radnji držao pet knjiga kvalificiranih kao heretičke. Radi se o četiri primjerka Machiavellijeva djela *Il principe* i jednom primjerku Marulićeve knjige *De institutione*. Spomenuti madridski *Indeks* točno precizira da treba »ispraviti« četvrto poglavlje četvrte knjige *Institucija*, u kojem Marulić govori *O gajenju istine i izbjegavanju laži* (str. 253—270 u Globusovom izdanju), dakle tekst koji u antverpenskom izdanju Egidija Steelzija iz 1584. obuhvaća str. 334—346.²²

Da je i prije Dumonta bilo pokušaja zahvata u Marulićev izvorni tekst s namjerom da ga se dovede u sklad s katoličkom potridentskom teologijom, dokazuje Englez John Foulter iz Bristola koji u predgovoru antverpenskom izdanju iz 1577. naglašuje da je šest knjiga Marulovih *Dictorum factorumque memorabilium* odnosno *De bene vivendi institutione* »vrlo pažljivo pročišćeno od brojnih pogrešaka.«

U drugim latinskim izdanjima *Institucije* sporni je tekst netaknut, kao što je slučaj npr. s prvim pariškim u kojem na str. 276 čitamo: »Interdum tamen simulare, et dissimulare, et mentiri necesarium, cum scilicet ita res cadet, ut nisi mendacium perpetretur, aut gravius peccatum committendum, aut maius bonum imitendum« etc. Slijede biblijski primjeri u prilog Marulićevog mišljenja na koje se 1647. poziva i francuski liječnik Gabriel Naudé, koji u svojoj raspravi *Pentastationum iatro-philologicarum*, posvećenoj liječniku pape Urbana VIII, Tadeju Colicolau, na pitanje »An licet medico fallere aegrotum?« odgovara referencijom na Marulića: »Nec denique Marco Marullo Spalatensi, qui ob Reipublicae bonum, vel maiorem Dei gloriam, mentiri fore summae pietatis, ingentisque prudentiae contendit.«²³

U novoj francuskoj verziji objavljenoj 1604. interpolirana je Marulićeva izvorna misao, jer u prijevodu stoji da nas »primjeri svetih ljudi« iz *Institucije* »uče da izbjegavamo ne samo laž koja bi mogla biti štetna našoj duši, tijelu ili materijalnom dobru, nego treba izbjegavati svaku pa i najmanju laž, koja nikad nije bez krivnje, jer se ni na kakav način ne može lagati a de se ne povrijedi Boga.«²⁴ Ovakvo krivotvorenje izvornika nije moglo proći nezapaženo. I dok isusovac Del Rio opravdava ovo doktrinarno »pročišćavanje« *Institucije*, izdavači *Povijesno-kritičkog rječnika* ne odobravaju krivotvorenje autorove misli.

Dumontov prijevod pregledala su četiri teologa koji odobravaju tiskanje, što je dokaz više da je prevodiočevu alteraciju izvornika diktirala viša sila, tj. ondašnja kazuistička moralika koja se oslanja na etička načela Aurelija Augustina, dok našem Marulu u prilog idu stavovi Klementa Aleksandrijskog, Origena, Ivana Zlatoustog, Hilarija iz Poitiersa i Kasijana.

Francuski se prevodilac vrlo pohvalno izražava o »Maruliću, plemenitom građaninu Splita u Iliriku, sada u Slavoniji ... vrlo učenoj ličnosti zadivljujućeg pijeteta, što potvrđuju mnogi njegovi suvremenici a još više njegova djela.« Ta Marulićeva djela, ne treba zaboraviti, prethode klasicima francuske duhovne literature u 17. stoljeću: Franji Saleškom (*Introduction à la vie dévôte*, 1609), kard. Bérulleu i drugima, koji po uzoru na našeg humanistu preporučuju svojim čitateljima studij Biblije i kršćanskih klasika u kojima će naći poticaj za uravnoteženi društveni život, usmjeren poštivanju pravde, poštenja, međuljudske solidarnosti u jednakosti i altruizmu.

ZAKLJUČAK

U znanstvenom svijetu danas se s pravom ističe Marulićev humanizam, utemeljen na djelima evropskih humanista koji su mu prethodili, kao što su Lorenzo della Valle i Pico della Mirandola, iako se može požaliti što je humanizam »oca hrvatske književnosti«, baš kao i humanizam Erazma Roterdamskog, bio odveć usredotočen na duhovni svijet čovjeka, ostavljajući premalo mjesta njegovim ovozemnim radostima. Ipak naše vrijeme sa zahvalnošću i s pouzdanjem naglašava Marulovu miroljubivost, smisao za mjeru, pouzdanje u dobrotu i duhovne vrline čovjeka.

U potrazi za svojim identitetom, današnja Evropa ne zaboravlja da je Marko Marulić pred gotovo pet stoljeća nastojao oživjeti jedinstvenu kršćansku zajednicu evropskih naroda, baštinicu mediteranske civilizacije, utemeljenu na jednakosti i uzajamnom poštivanju društvenih, kulturnih i religioznih aspiracija ljudi na pragu modernog vremena, koje s ponosom nazivamo svojim.

BILJEŠKE

¹ Ime *devotio moderna* prvi spominje Jan Buch, kroničar iz Windesheima. Usp. *Dictionnaire de spiritualité*, I/1937, st. 1983—1984. O značenju ovog pokreta u evropskim duhovnim gibanjima 14/16. st. vidi: *Dictionnaire de spiritualité*, III/1957, st. 727—747; P. CHAUNU, *Le temps des réformes*, sv. II, Paris 1984; F. RAPP, *L'Eglise et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen âge*, Paris 1983.

² Usp. M. KURELAC, *Hrvatski humanisti rane renesanse*, Croatica christiana periodica, XI (1987) 19, str. 95—107.

³ I prevodilac *Od naslidovanja Isukarstova* pripisuje ovo djelo pariškom kancelaru i prvaku koncilijarizma Jeanu Gersonu.

⁴ Svrćamo pažnju na Tomasovićeve uvodni tekst *Pisac svjetskoga glasa* uz Globusovo izdanje Marulićevih *Pouka za čestit život s primjerima*, Zagreb 1986, str. XXXI—XL.

⁵ M. MARULIĆ, *Pouke*, izd. Globus, Zagreb 1986; ISTI, *Institucija*, sv. I—II, Split 1986—1987.

⁶ D. ŠIMUNDŽA, *Teološka misao Marka Marulića*, u Globusovom izdanju *Pouka*, str. XVII.

⁷ VI. FILIPOVIĆ, *Filozofska misao Marka Marulića*, Globusovo izdanje *Pouka*, str. XVI.

⁸ *Erasme (Didier)*, La Grande encyclopédie (Larousse), sv. VIII, str. 4456.

⁹ B. GLAVIČIĆ, *O još jednom Marulićevu novootkrivenom tekstu*, Forum, XX (1981) 3, str. 336—337.

¹⁰ V. GLIGO, *Govori protiv Turaka*, Split 1983, str. 170.

¹¹ *La Grande encyclopédie*, str. 4456.

¹² G. BEDOUELLE, *Jean de Raguse aux mains des historiens*, Misao i djelo Ivana Stojkovića (zbornik), Zagreb 1986, str. 152, bilj. 55.

¹³ B. GLAVIČIĆ, *O još jednom*, str. 332.

¹⁴ P. CHAUNU, *Le temps des réformes*, sv. I, str. 352—356.

¹⁵ Usp. G. SCHURHAMMER, *Die Zeitgenössischen Quellen zur Geschichte ... Zur Zeit des Hl. Franz Xaver (1538—1552)*, Leipzig 1932, str. 285; ISTI, *Epistolae S. Francisci Xaverii aliaque eius scripta*, sv. II 1549—1552),

Romae 1945, 99 (Monumenta missionum, II/1945); I. WICKI, *Documenta indica I (1540—1549)*, Romae 1948, str. 554 (Monumenta missionum, IV/1948); P. de LETURIA, *Lecturas asceticas y lecturas misticas entre los jesuitas del siglo XVI*, Archivio italiano per la storia della pietà, sv. II, Roma 1959, str. 19, 37, 42 i 50; G. SCHURHAMMER, *Franz Xaver sein Leben und seine Zeit*, sv. II/1, Freiburg etc. 1963, str. 221; L. KOŠUTA, *Fortune et infortunes d'un livre de Marko Marulić: Le »De institutione bene vivendi per exempla sanctorum«*, Croatica parisiensis 1, Paris 1986, str. 64.

¹⁶ *Epistolae P. Hieronimi Nadal (1546—1577)*, Monumenta Societatis Jesu, sv. IV, Madrid 1905, str. 451.

¹⁷ O. BRAUNSBERGER, *Beati Petri Canisii SI epistulae et acta*, sv. VI (1567—1571), Freiburg 1913, str. 103.

¹⁸ H. HURTER, *Nomenclator Literarius theologiae catholicae*, sv. II, Oeniponte 1906, st. 1361—1362: »Marcus Marullus patricius spalatensis (—1524) disseruit de bene beateque vivendi exemplis ex S. Scriptura petitis 11. 6, Parisiis 1513; Anversae 1601.«

¹⁹ Iz Dumontove posvete Maximilienu Morillonu u predgovoru izd. 1985 (prema L. KOŠUTA, *Fortune et infortunes*, str. 60, bilj. 15).

²⁰ O Dydierovom prijvodu opširnije u predavanju prof. Hegera, *Prijevodi »De institutione bene vivendi« u Francuskoj*, u ovom zborniku.

²¹ O izdanjima Marulićevih djela u Francuskoj vidi A. LABARRE, *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au 16e siècle*, sv. LIII (Douai), Baden-Baden 1972, str. 65, 90 i 117; ISTI, *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au 17e siècle*, sv. IV (Douai), Baden-Baden 1982, str. 33, br. 89.

²² *Index librorum prohibitorum et expurgatorum*, Madrid 1612, str. 611, precizira o kojim se poglavljima i paragrafima radi. Usp. L. KOŠUTA, *Fortune et infortunes*, str. 62—65.

²³ G. NAUDE, *Pentar quaestionum iatro-philologicarum*, Genève 1647, str. 150. O polemici nastaloj u vezi s ovim Marulićevim tekstom vidi L. KOŠUTA, *Fortune et infortunes*, str. 61—62.

²⁴ *Institution et doctrine pour bien et saintement vivre par exemples*, Douai 1604, pogl. »Qu'il ne faut iamais mentir ou simuler.«

²⁵ Usp. predgovor iz 1585 (L. KOŠUTA, *Fortune et infortunes*, str. 60, bilj. 15).